

H. BAYRAM KAÇMAZOĞLU

TÜRK
SOSYOLOJİ TARİHİ
I

ÖN KOŞULLAR

DOĞU KİTABEVİ

Doğu Kitabevi
Sosyologca Kitapları Dizisi - 16
Sosyologca H. Bayram Kaçmazođu Kitapları - 4

T.C
Kültür ve Turizm Bakanlıđu
Sertifika No:
16997

Sosyologca Dizisi Genel Yayın Yönetmeni:
Ertan Eğribel
Ufuk Özcan

Kapak ve Sayfa Düzeni
Atilla Ceylan

Baskı
Ofis Matbaa Yayın Kağıt San. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi
B Blok No: 388 Topkapı - İstanbul
Tel: 0212 576 47 15

1. Baskı, Birey Yayınları, 2001
2. Baskı, Kitabevi Yayınları, 2010
3. Baskı, Ocak 2013

Bu kitabın tüm yayın hakları Doğu Kitabevi'ne aittir.
Tanıtım için yapılacak alıntılar dışında tüm alıntılar ve görseller
Kültür Bakanlığu Telif Hakları Sözleşmesi
geređi yayınevinin iznini gerektirir.

Yazılar yazarlarını bağlar ve yazıların hukuksal sorumluluğu ilgili yazara aittir.

ISBN: 978-605-5296-15-5

Doğu Kitabevi
Cağaloğu Yokuşu, Narlıbahçe Sokak, No: 6 Cağaloğu İstanbul
Tel: 0212 527 29 26 Faks: 0212 527 29 26

www.dogukitabevi.com

Babaannem
Peri Kaçmazoğlu'na...
(1905 - 1987)

H. Bayram Kaçmazoğlu

H. Bayram Kaçmazoğlu 1963 yılında Bayburt'ta doğdu. 1981'de Ümraniye Lisesi'ni, 1986'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nü bitirdi. Aynı bölümde Prof. Dr. Baykan Sezer'in yönetiminde Yüksek Lisans ve Doktora yaptı. 1989-1999 yılları arasında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde, 1999-2005 yılları arasında Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde çalıştı. Halen İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışan Kaçmazoğlu, Türk sosyologları, Türk düşünce tarihi, Türkiye'nin sosyal ve siyasal yapısı, eğitim sorunları gibi konularda çalışmaktadır. Kaçmazoğlu'nun yayınlanmış kitapları şunlardır:

- ✓ *27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri* (1995 ve 2000).
- ✓ *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları* (1998 ve 2012).
- ✓ *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar* (1999, 2002, 2007, 2010).
- ✓ *Türk Sosyoloji Tarihi I: Ön Koşullar* (2001, 2010).
- ✓ *Türk Sosyoloji Tarihi II: II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e* (2003, 2011).
- ✓ *Türk Sosyoloji Tarihi III: Yeni Türkiye'de Sosyolojinin Düşünsel ve Kurumsal Temelleri* (2011).
- ✓ *Türk Sosyolojisinde Temalar 1: Türkçülük İslamcılık Muhafazakarlık* (2012).
- ✓ *Türk Sosyolojisinde Temalar 2: Kuram Uygulama Sosyalizm* (2012).
- ✓ *Türk Sosyolojisinde Temalar 3: Doğu-Batı Çatışması* (2012).

İÇİNDEKİLER

Giriş	7
-------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM 19. YÜZYIL

1- Yeni Çağ ve Endüstri Devrimi	17
2- Fransız Devrimi ve Napoleon Savaşları	25
3- Doğu Sorunu ve 19. Yüzyılda Kazandığı Anlam	35
4- Yunan Ayaklanması	39
5- Mısır Sorunu ve Mehmet Ali Paşa	43
6- Cezayir'in Fransızların Eline Geçmesi	51
7- Rusya'nın Orta Asya'da İlerleyişi	55
8- Alman ve Fransız Kaynaklı Türkoloji Çalışmaları	61

İKİNCİ BÖLÜM OSMANLI'DA BATICILAŞMA GİRİŞİMLERİ

1- Yenileşme Akımları	67
2- Tanzimat Dönemi	73
3- Yeni Kadrolar	83
4- Karşıt Aydınlar	89
5- Partileşme - İttihat ve Terakki	97
6- Rusya Göçmenleri	105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ GELİŞMELER

1- Berlin-Bağdat Demiryolu Projesi	113
2- Rus-Japon Savaşı	117

3- Reval Görüşmeleri	121
4- Balkan Savaşları	125
5- I. Dünya Savaşı	131
6- Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık	137
Sonuç Yerine.....	147
Kaynakça	156

GİRİŞ¹

Uzun bir dönemi içeren ve Türk Sosyoloji tarihini, genel özellikleri, teori ve tartışmaları ile günümüze kadar getirmeyi amaçladığımız daha geniş kapsamlı bir çalışmanın ilk bölümü sayılabilecek **Türk Sosyoloji Tarihi I: Ön Koşullar** adlı bu çalışma ile sosyolojinin Türkiye’ye hangi iç ve dış siyasal-toplumsal koşullarda geldiğini, Türk “düşünürleri”nin hangi konuları tartıştığını, ne tür fikirlerin ağırlıkla ele alındığını ortaya koymaya çalışacağız. Bu çalışma, İmparatorluğun özellikle 19. yüzyılda geçirdiği siyasal-toplumsal-düşünsel değişimleri belirleyen iç, ama özellikle dış etkilere, Batıcılışma² sürecine göndermelerde bulunacak, böylece “düşünür”lerimizin kimlerden, nasıl ve neden etkilendikleri, daha sonra ortaya çıkacak olan Türk sosyolojisi ve Türk sosyologlarına bırakılan düşünsel mirasın nerelere dayandığı, bu yapıdan kaynaklanarak hangi ekollerin benimsendiği, daha sonraki tarihlerde bazı ekoller varlıklarını sürdürürken, bazı ekollerin neden çok kısa bir sürede izini kaybettirdiği ele alınacaktır. Dolayısıyla, bu çalışma, daha sonra yazılması planlanan Türk Sosyoloji Tarihine yön veren, içeriğini belirleyen bir dönemin başlangıcını, hazırlık evresini tartışmak üzere kaleme alınmıştır.

¹ Bu kitabın birinci baskısı Kasım 2001’de, **Türk Sosyoloji Tarihine Giriş: Ön Koşullar** şeklinde çıkmıştır. Kitabın bu başlık altında çıkması elde olmayan nedenlerden dolayıdır. Kitabın bu baskısında yapılan yanlışlığı düzeltirken hem okuyucuda özür diliyor ve hem de okuyucuyu uyarıyorum.

² Batıcılışma, Prof. Baykan Sezer’in üretilip kullandığı bir kavram. Genelde Batılılaşma olarak kullanılan kavrama Prof. Sezer neden Batıcılışma dediğini bir söyleşisinde şöyle açıklamaktadır: Osmanlı hiçbir biçimde kendisini gelişmelerin dışında sayıp bu gelişmelerin kaynağında Batı’yı, Batı toplum tipini gördüğü için Batı’ya benzemeye çalışmamıştır. Osmanlı 19. yüzyılda Doğu’yu Batı önünde savunacak bir siyaset üretemediği için kolayca kaçıp, yer ve cephe değiştirerek sorunları aşmak; İmparatorluğu koruyabilmek adına, toplumlararası ilişkilerde etkin rol oynayan güçlere yanaşmayı istemiştir. Bu nedenle yaşanan olay bir Batılılaşma değil Batıcılışma girişimidir.

19. yüzyılla birlikte Batı önemli bir değişim sürecinin içerisine girmiştir. Aynı önemde bir değişimi Osmanlı Devleti de yaşamıştır. Batı’da ve Osmanlı’da yaşanan değişimleri birbirinden ayrı ve bağımsız şekilde ele almak belki mümkündür. Ancak bu doğru bir tavır değildir. Çünkü 19. yüzyılda Osmanlı ve Batı yoğun ilişki ve etkileşim içerisindedir. Bu nedenle, Türkiye’deki değişimleri ele almak isteyen bir çalışmanın “doğru iz” sürmesi için Batı’daki ve Osmanlı’daki değişimleri birlikte tartışması gerekmektedir.

1453’te İstanbul’un Türklerin eline geçmesi Batılıları, ticaret yaptıkları ve ileride yoğun bir şekilde talan edecekleri zengin ülkelere ulaşacak yeni yollar aramaya itmiştir. Dönemin Batılı yönetimleri, Doğu’nun zenginliklerini Batı’ya aktaracak her türlü girişimi destekliyor, dünyanın zenginliklerine ulaşacak yeni yollar keşfedecek denizcileri, korsanları ekonomik olarak güçlendiriyorlardı. İşte böyle bir finansla ve Doğu’ya ulaşmak amacıyla başlatılan bir girişim, 1492’de Amerika’nın tesadüfen keşfi ile sonuçlanır. Bu keşif, Batı’nın geleceğini belirleyen en önemli olaylardan biridir. Batı, fazla nüfusunu, çapulcusunu, soyguncusunu, katilini, tecavüzcüsünü, düzenini sarsanını, kısaca, toplumsal anlamda kaybedilecek bir şeyi olmayan alt sınıflarını bu yeni kıtaya atar.³

Sosyoloji, Batı’da başlayan ve Batı’da süren toplumsal oluşumlar sonucu ortaya çıkmış bir bilim dalıdır. Ortaçağ sonlarında, özellikle de 16. yüzyıldan itibaren, Batı’da meydana gelen bir dizi toplumsal değişim, keşifler, Doğu-Batı ilişkileri ve bu ilişkilerin yarattığı sınıfsal dönüşümler, bilimsel gelişmeler, bu gelişmelerin teknik buluşlara ivme kazandırması, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticaret burjuvazisinin ve ardından sanayi burjuvazisinin doğmasına yol açmıştır. Bu değişim ve dönüşümlerin burjuvazi sınıfı adına en belirgin kazanımı, 1789 Fransız Devrimi’dir. Aynı gelişme çizgisinin uzantıları, 19. yüzyılda işçi sınıfını ve işçi sınıfı ağırlıklı siyasal hareketleri ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla, 19. yüzyılda somutlaşan Batılı toplumların genel özellikleri ve yeni beliren toplumsal sorunları, geleneksel-feodal Batı’dan aktarılan bilimlerle çözülemez bir hal alınca, yeni bir bilim dalına ihtiyaç duyulmuştur. Batı’nın toplumsal gerçekleri ve uluslararası ilişkileri köklü dönüşümler geçirince, bu dönüşümleri açıklayabilecek yeni ve bağımsız bir bilime duyulan ihtiyaç sosyoloji aracılığı ile giderilmek istenmiştir. Fransız Devrimi, endüstri devrimi, işçi hareketleri gibi toplumsal çalkantılar, kentleşme, sanayileşme, dünya egemenliğini ele geçirme gibi oluşumlar, Batı’da sosyolojiyi doğuran temel etmenler olmuştur. Başka bir ifade ile sanayileşen, kentleşen ve karmaşık hale gelen Batılı burjuva toplumlarının sorunlarını çözebilecek bilimin sosyoloji olması gerektiğine karar verilmiştir.

³ İngiltere, daha sonraki tarihlerde ve özellikle 19. yüzyılda bu tür niteliklere sahip olan nüfusu ile İrlanda’da milliyetçilik hareketlerine karışanları Avustralya Kıtası’na göçe zorlar.

BİRİNCİ BÖLÜM
19. YÜZYIL

1- YENİ ÇAĞ VE ENDÜSTRİ DEVRİMİ

Yeni Çağ, Yakın Çağ ve endüstri devrimi, Batı'nın bugünkü duruma gelmesinde önemli dönüm noktalarıdır. Yeni Çağ'ın başlangıcı 1453, Yakın Çağ'ın 1789'dur. Endüstri devrimi ise 16. yüzyılda Batı'da hızlanan gelişmelerin 19. yüzyılda ulaştığı bir sonuçtur.

1453, Türklerin İstanbul'u ele geçişlerinin tarihidir. Genel kabule göre, bu olayla bir çağ kapanmış ve yeni bir çağ başlamıştır. Ders kitapları, İstanbul'un alınışının Yeniçağ'ın başlangıcı olarak kabul edilmesini, barutun ateşli silahlarda kullanılması ile kale ve büyük surların çökertilmesinde etkili olmasına ve bunun da derebeyliklerin yıkılmasına, merkezi krallıkların kurulmasına yol açmasına bağlarlar. Aynı süreç sonunda Ortaçağ feodalizmi çökmüş ve kapitalizme doğru adımlar atılmaya başlanmıştır. Bir başka anlatımla, yeni bir imparatorluk oluşurken, o imparatorluğun oluşmasına neden olan olay, Batı'da feodalizmin yıkılışına ve ulusal devletlerin kuruluşuna giden yolda önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Oysa Batı'da da 20. yüzyıla kadar ulusal devletler değil, imparatorluklar, krallıklar hüküm sürmüştür. Yine bazı Batılı kaynaklar, Yeni Çağ'ın başlangıç tarihini 1492 olarak kabul etmektedirler. Yakın Çağ'ın başlangıç tarihi ise 1789 Fransız Devrimi olarak gösterilmektedir. Oysa Fransız Devrimi bir neden değil, sonuçtur. Fransız Devrimini, daha önce, Yakın Çağ'da meydana gelen olayların devamı olarak değerlendirmek mümkündür. Oysa aynı dönemde, 1774'te Osmanlıların imzaladığı ve Batı karşısında eski önemini ve gücünü tamamen yitirdiği Küçük Kaynarca Antlaşması gerçekleşmiştir. Dolayısıyla hem 1492 ve hem de 1774 Doğu toplumlarının ve Osmanlı'nın olumsuz şekilde etkilendiği iki önemli tarihtir. Bu nedenle, 1453-1492 ve 1774-1789, Yeni Çağ ve Yakın Çağ'ın başlangıç tarihleri tartışma konusudur.¹⁰

¹⁰ Bu tartışmayı çalışma boyunca zaman zaman sürdürdüğümüzü hatırlatmakta yarar var.

2- FRANSIZ DEVRİMİ VE NAPOLEON SAVAŞLARI

1 789 tarihi Yakın Çağ'ın başlangıcı kabul edilir. Oysa tarih açısından çok da uzun olmayan bir süre önce, bazılarına göre 1453'te, bazılarına göre de 1492'de Ortaçağ sona ermiş ve Yeni Çağ başlamıştır. Ortaçağın sona eriş nedeni olarak, topraklarla Ortaçağ'ın simgesi olan şato duvarlarının, büyük surların yıkılışı gösterilir. Bir başka ifade ile Ortaçağ'ın simgesi haline gelen büyük sur ve şatolar yıkılabildiğine göre, aristokrat ve senyörlerin kurdukları feodal düzen de artık sonlanabilirdi.

Yeni Çağ'ın başlangıcı olarak 1492'i kabul edenler, bir anlamda, Osmanlı'nın Ortaçağ düzenine son veren Doğu merkezli 1453 tarihlemesinden rahatsızdır. Bu rahatsızlık, Batılıları, zengin hammadde kaynaklarına sahip Hindistan ve Çin'e ulaşmak için Osmanlı'nın elindeki ticaret yollarına alternatif yeni yollar bulmak amacıyla girişilen arayışlar sonucu, tesadüfen Amerika kıtasının keşfine yöneltmiştir. Bu tesadüfi başarı, bazı kaynaklara göre, Yeni Çağ'ın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ancak bu bir çelişkidir. Batılılar Amerika'nın keşfini, dolaylı da olsa, Osmanlıya borçludurlar.

Yeni Çağ'ın başlangıcı ister 1453, ister 1492 tarihi kabul edilsin, tarihsel olaylar toplumsal anlamda birdenbire meydana gelmez. Ancak ortada bir gerçek var. İstanbul'un Türkler tarafından alınışı, Batı'yı yeni arayışlara, yeni arayışlar da yeni kıtaya sürükledi. Yine, Batı'da 15. yüzyıldan itibaren başlayan, ama Amerika'nın keşfi ile 16. yüzyılda hızlanan bir takım toplumsal değişmelerin yaşandığı kesin.

Doğu-Batı ilişkileri çerçevesinde, çok daha erken dönemlerde başlayan senyör-serf karşıtlığı, Ortaçağ sonlarında hızlanmıştır. Dış kaynaklı etmenler, Batı'nın kurulu düzenini çözerken, dünyanın hammadde kaynaklarına açılan ve dünyayı yağmalayan devlet destekli Batılılar yeni sınıflar oluştururlar. Artık soyluluk, statünün kaynağını teşkil etmez. Yeni statü sahipleri eskinin en alt sınıflarında yer alan ama şimdi para sahibi olan, bu para ile unvan satın alabilen yeni yetme zenginlerdir. Bu süreçteki temel çelişkilerden biri, eski reji-

3- DOĞU SORUNU VE 19. YÜZYILDA KAZANDIĞI ANLAM

Doğu sorununun tarih sahnesine çıkışını, Doğu-Batı çatışmasının başladığı dönemlere kadar geri götürmek mümkündür. Doğu sorunu, farklı tarih dönemlerinde farklı şekiller alarak günümüze kadar gelmiştir. Bugün de Batı farklı önerilerle Doğu ülkelerinin kapısına dayanmaktadır.

Doğu sorununun tarihte aldığı biçimleri; a)Roma döneminde olduğu gibi, Doğu'nun bütünüyle denetim altında tutulması, b)Haçlı seferleri ile belirli köprü başlarının ele geçirilmesi, c)Kapitülasyonlarda görüldüğü üzere, başka ülkelerden ayrıcalıklar elde etmek şeklinde özetlemek mümkündür. Bu üç dönemin ve üç farklı uygulamanın ortak özelliği, Doğu-Batı ilişkilerini değiştirmeyi değil, avantajlı duruma geçmeyi amaçlamasıdır.

Doğu sorunu, asıl anlam ve önemini Yakın Çağ ile kazanmıştır. Yakın Çağ, yeni ilişkilerin, yeni siyasetlerin yürürlüğe konduğu bir dönemdir. Dolayısıyla, Yakın Çağ ile birlikte Doğu sorunu da yeni bir anlam kazanmıştır. Yakın Çağ'da üretilen siyasetlere bağlı olarak Doğu sorununun yeni bir şekil kazanmasında 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması çok önemli bir dönüm noktasıdır. Tarihsel anlamda Doğu sorunu 1774'te yeni bir aşamaya girmiştir. Bir başka anlatımla, Doğu-Batı çatışmasının tarih sahnesine çıkması ile birlikte var olan Doğu sorunu Yakın Çağ'la, 19. yüzyıla, birlikte anlam değiştirmiştir.

Doğu sorununun yeni bir anlam kazanmasına ve yeni bir aşamaya girmesine neden olan Küçük Kaynarca Antlaşması'dır. Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu Kırım'ı kaybeder. Bu yenilgi, hem Doğu sorunu açısından, hem de Osmanlılar için çok önemli bir kayıptır. Kayıptan da öte, Doğu'nun Batı egemenliği önünde tutunamamasının en belirgin başlangıcıdır.

1768'de Rusya'nın başlattığı gerginlik sonucu yeni bir Osmanlı-Rus savaşı başlar. 1768-1774 Osmanlı Rus savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya yenilir ve çok ağır koşullarda bir anlaşma imzalanır. Bu anlaşma ile Osmanlı büyük toprak kayıplarına uğrar. Ancak bu toprak kayıplarından daha

4- YUNAN AYAKLANMASI

Napoleon'un yeni Doğu siyaseti Osmanlı ve Rusya coğrafyalarından geçtiği için toplumlararası ilişkilerde bu iki devlet önem kazanır. İngiltere, Fransa'nın Doğu siyasetini çeşitli yollarla önlemeye çalışırken, Osmanlı ve Rusya'yı da kontrol altında tutmak için bir Yunan sorununun olgunlaşmasını ve hem Rusya ve hem de Osmanlı aleyhine gelişmesine destek verir. Bir başka anlatımla, İngiltere kendi ve Yunan çıkarları adına, Yunanistan'ı Osmanlı ve Rusya'ya karşı kullanır.

19. yüzyılda, Doğu sorunu kapsamında Osmanlıyı meşgul eden ülkeler Rusya, İngiltere ve Fransa'dır. Rusya'nın sıcak denizlere inme, Doğu'ya ulaşma politikalarından en büyük rahatsızlık duyan ülke, 19. yüzyılda, İngiltere'dir. Rusya, Bizans mirasından pay isterken, kendisini Roma'nın mirasçısı sayarak, Roma'nın tek başlı kartal figürünü ve Roma İmparatorlarına verilen caesar unvanını çar'a dönüştürerek kullanır.⁵¹ İngiltere de Bizans mirasından öncelikle hak talep edecek, gerçek mirasçının Yunan toplumu olduğu kozunu kullanacak ve Yunanistan'ı Rusya'ya karşı ortaya sürecektir. Bizans'ın mirasından yararlanma hakkı Yunanistan'a aittir. Bu görüş Osmanlı İmparatorluğu için de önemlidir. Zira Rusya, İstanbul'u ele geçirmek istemekte ve bunu gerçekleştirmeye çalışırken de tepkileri yumuşatmak için, bu miras konusunu siyasi bir dayanak olarak kullanılmaktadır.⁵²

⁵¹ Rus kralları, Roma'nın mirasçısı oldukları iddiaları çerçevesinde, Roma İmparatorluğu'nun yöneticilerine verdiği unvanları kullanma yoluna gitmişlerdir. Bu bağlamda, Rus krallarının kullandığı çar unvanı, Roma İmparatorlarına verilen "caesar" unvanının değişik bir biçimidir ve 1547'de IV. İvan (Korkunç İvan) tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Yine, Rusların kullandığı imparator unvanı da zafer kazanmış Romalı generallerin geleneksel unvanıdır. I. Petro, Rus egemenliğini yayma sürecinde, 1821'de, imparator unvanını kullanmaya başlamıştır.

⁵² Baykan Sezer, *Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı*, s. 137-138.

5- MISIR SORUNU VE MEHMET ALİ PAŞA

Osmanlı İmparatorluğu III. Selim döneminden başlayarak yenilik hareketlerine girişir. Bu ilk yenilik hareketlerinde Fransa ile işbirliği yapan Osmanlı, kendisini Batı'ya güvenilir, işbirliği yapılabilir bir devlet olarak tanıtmaya çalışır. Bu işbirliği çerçevesinde yeni okullar açılır, bürokratik alanlarda revizyona gidilir.

Mısır, aynı işe biraz daha geç başlamasına rağmen daha hızlı yol alır. Mısır'a Osmanlı'nın yaptığı yeniliklerin benzerleri yaptırılarak, Osmanlı'nın bu alanda tek olmadığı gösterilmek istenir. Bu girişimler bir anlamda Osmanlı'nın önünü kesme politikalarının bir parçasıdır. Çünkü Mısır Hindistan yolu üzerinde çok önemli bir konumdadır. Kızıldeniz Hindistan yolunda stratejik değeri çok yüksek bir geçiş bölgesidir ve Osmanlı devre dışı bırakılarak, bu bölgenin kesinlikle ele geçirilmesi gerekmektedir.

Mısır'ın Batılaştırılmasında büyük bir özveri ile çalışan Fransa, Mısır'a pek çok alanda yardım ve danışmanlık yapmaktadır. Tarım alanında önemli reformlar yapılmakta, Mısır'ın gelirleri artırılmaya çalışılmaktadır. Hammadde kaynaklarını işleyecek modern tesisler kurulmakta, paralı askerleri dağıtılarak, yerine Fransız subayların denetiminde, Mısırlılardan oluşturulan bir ordu ve donanma kurulmaktadır. Batı'nın ve özellikle Fransa'nın önerileri çerçevesinde, Mısır Osmanlı'dan daha önce subay, doktor, mühendis, veteriner ve benzeri alanlarda uzmanlar yetiştirmek üzere Batı tipi okullar açmakta veya bu tür elemanların yetişmesi için Avrupa'ya öğrenci göndermektedir. Tüm bu yenilik girişimlerinin temel nedeni Osmanlı'ya alternatif bir ülke yaratmak ve Mısır'ı Osmanlı'dan kopararak, Hindistan yolu üzerindeki büyük bir engeli kısa sürede aşmaktır.

Mısır sorunu adım adım olgunlaştırılarak Osmanlı'nın önüne çıkarılır. Mısır sorununun özellikle Yunanistan'a bağımsızlığının verilmesinin hemen ardından gündeme sokulması tesadüfi değildir. Doğu sorunu çerçevesinde, Ba-

6- CEZAYİR'İN FRANSIZLARIN ELİNE GEÇMESİ

Batı, Mısır üzerinde denediği ve başaramadığı girişimi Cezayir üzerinde denedi ve Cezayir, Kırım'dan sonra, 1830'da Batı'nın geleneksel Doğu üzerinde egemenlik kurduğu ikinci ülke olur. Emperyalist Batı 1492'den beri dünyanın dört bir yanında koloniler oluştururken, uzun bir süre geleneksel Doğu'ya yanaşmaya cesaret edemez. Ancak, Kaynarca Antlaşması ile Kırım gibi Müslüman bir ülkenin elden çıkması, durumu tamamen değişir. Batı'nın geleneksel Doğu'yu ele geçirme girişimi başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen, dünyanın diğer bölgelerini kendi aralarında pay eden emperyalist ülkeler artık tüm güçleriyle geleneksel Doğu ülkelerine yönelirler. Başarısız Mısır deneyiminden sonra Cezayir, Mısır, Yunanistan sorunları hep aynı tarihlerde ve birbirine bağlı olarak ortaya çıkar. 19. yüzyılın başlarında Amerikan donanması Akdeniz'e girerken Osmanlı'ya bağlı Libya Beyliği'ne ödediği haracı aynı tarihlerde keser. Dolayısıyla Cezayir'in işgali Doğu ve Batı dünyası adına farklı gelişme ve sonuçları olan çok önemli bir olaydır.

Cezayir, Batı'nın Mısır'ı işgal girişiminden sonra Akdeniz'de ele geçirdiği ilk Müslüman ülkedir.⁶⁹ Cezayir'in ele geçirilmesinden sonra Batılı ülkelerin yeni hedefi, Müslüman nüfusun yaşadığı bazı İslam ülkelerinin işgali olmuştur. Nasıl ki Kırım'ın Rusya'nın eline geçmesi daha sonraki tarihlerde Batılı güçleri cesaretlendirmişse, Cezayir'in işgali ve bu işgal karşısında Osmanlı'nın fiilen bir şey yapamaması, Doğu'nun koruyuculuğu rolünü yerine getirememesi, bu cesareti daha da artırmış ve çeşitli Müslüman toplumlara saldırılar baş-

⁶⁹ Fransa'nın Cezayir'i işgal nedeni olarak gösterdiği olay, çocukları bile güldürecek niteliktedir. Cezayir dayısı Hüseyin Paşa'nın Cezayir'in Fransa devletinden alacaklarının ödenmemesi üzerine konsolosla yaptığı bir alacak-verecek tartışması sonunda hiddetlenerek elindeki yelpaze ile konsolosla 2-3 kere vurması (1827), Cezayir'in işgal nedeni olarak gösterilir.

7- RUSYA'NIN ORTA ASYA'DA İLERLEYİŞİ

Hindistan, Batı'nın büyük devletleri arasında Yeni Çağ'dan sonra başlayan ve Yakın Çağ'da şiddetlenen bir mücadelenin konusudur. Batılılar için Doğu'ya hakim olmak, dünya egemenliğini ele geçirmek anlamına da gelmektedir. Batı'nın önde gelen büyük güçleri İngiltere ve Fransa'nın olduğu gibi Rusya'nın hedefi Hindistan'dır ve bu hedefi gerçekleştirmek için 18. yüzyıldan beri her yol denenmektedir.

Rusya'nın coğrafi konumu, birden çok noktada, Yunanistan'la benzer özellikler göstermektedir. Her ikisi de Avrupa'nın Asya sınırı üzerinde kurulmuştur. Her ikisi de Asya'nın Avrupa'ya yaptıkları akın yolları üzerinde bulunmakta; Rus halkı da, Yunan halkı da Doğu'nun zenginliklerini Avrupa'ya taşımakta aracılık yapmaktadır.⁷⁷ Rusya uzun süre ikinci planda kalmış; tarihte, Bizans'ın yıkılışına kadar Yunanistan'ın önemini kazanamamıştır. Rusya'nın dünya tarihinde önem kazanması, Ortaçağ sonlarına rastlar. Asyalı akıncıları durdurmakla oynayacağı rolün değeri anlaşılınca, Roma'yla Rusya arasında tam bir bir-

⁷⁷ Ruslar, yaklaşık üç yüzyıl yakın Altın Orda Devleti'nin yönetimi altında yaşadıkdan sonra bu devletin 1480'de tamamen parçalanması sonucu bağımsızlıklarını kazanmışlardır. 1500'lerde Rusya'nın ticaret ve tarımla uğraşan toplulukları, piyadelerini çağın önde gelen silahı toprakla donattıklarından, yerleşik tarım toplulukları üzerinde uzun süredir büyük bir askeri üstünlüğe sahip olan bozkırın göçebe toplumları ise böyle bir dönüşümü gerçekleştiremedikleri için güç dengesi değişikliğe uğramıştır. Ruslar 1550'den sonra Kazan ve Astrahan'ı alarak, Aşağı Volga bölgesinin işgalini tamamlamışlardır. Kendilerine Asya'nın kapılarını açan bu başarılarından sonra Ruslar, Hazar Denizi'ne kadar bütün İdil Vadisine hakim oldular. 1556'da Astrahan'ı işgal eden Ruslar, Orta Asya Müslümanları ile Osmanlı Devleti arasındaki bağlantıyı kopardılar. Ardından, Ural dağlarını aştılar, Sibir İslam Hanlığı'nı yıktılar ve 1587'de Obi Irmağı'nın orta kısmına yerleşerek Sibiry'a doğru ilerlemelerini sürdürdüler. Bu ilerlemenin sonucunda ilk Rus öncüler 1638'de Pasifik'e ulaştılar. Rusya 1700'li yıllar boyunca güneye, Hazar denizine ve Finlandiya Körfezine doğru genişlemesini sürdürdü. Böylece, Rusya 18. yüzyıldan itibaren büyük Avrupa devletleri grubunun etkin ve saygın bir üyesi durumuna geldi.

8- ALMAN VE FRANSIZ KAYNAKLI TÜRKOLOJİ ÇALIŞMALARI

İngiltere 19. yüzyılda açık denizlerde kesin üstünlük elde edince, Fransa ve Almanya'nın Orta Asya Türk toplulukları üzerinden Hindistan'a ulaşma çabaları ağırlık kazandı. Daha 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarında Napoleon'un iki farklı siyaseti, Osmanlı ve Rusya üzerinden Doğu'ya ulaşmayı amaçlıyordu. 19. yüzyılın sonlarında da bu temel rota geçirilişini korudu. İngiltere'nin 19. yüzyılda açık denizlerdeki belirgin üstünlüğü, yüzyılın sonlarında emperyalist ülkeleri Rusya üzerinden Doğu'ya ulaşma planlarına yöneltti. Rusya üzerinden Hindistan'a ulaşan yol üzerinde bulunan Orta Asya Türk halkları birdenbire önem kazandı. Orta Asya'da yaşayan Türklerin dilleri, kültürleri, eski uygarlıkları Batılı ülkelerin tümünün birden ilgisine mazhar oldu. Bölge özellikle antropolojik ve etnolojik çalışmaların merkezi haline geldi.

Orta Asya Türk toplumlarını bilimsel açıdan inceleme öncülüğü İngiltere ve Fransa'ya aittir. 1868'den sonra bir İngiliz bilim heyeti Doğu Türkistan'da araştırmalar yapmıştır. Orhun ve Yenisey yazıtlarını ilk okuyan bilim adamı Danimarkalı Türkolog Vilhelm Ludvig Peter Thomsen'dir. Thomsen, *Orhun Yazıtları'nın Çözümü* adlı çalışmasını Fransızca'dır.⁹⁶ Yine bölgeyle ilgili birçok kazı ve araştırma raporu ya da kitabı, araştırmayı yapan bilim adamlarının ana dilleri veya bildikleri halde Türkçe değil, Fransızca yayınlanmıştır.⁹⁷

Orta Asya Türkleri ve Türkoloji çalışmalarında Fransa ile birlikte ve ondan daha fazla öne çıkan ülke ise Almanya'dır. Almanya, 19. yüzyılın geç ama aniden parlayan son emperyalist Batı ülkesidir.⁹⁸ Almanya, 19. yüzyıl boyunca İn-

⁹⁶ Thomsen, 15 Aralık 1893'te Kopenhag Bilimler Akademisi'nin bir toplantısında Orhun ve Yenisey yazıtlarında kullanılan "runik" yazıyı çözümlediğini bilim dünyasına duyurmuştur.

⁹⁷ Buradan çıkan ilk sonuç, bu tür araştırmaların birçoğunun Fransa tarafından desteklenmiş, finanse edilmiş olduğudur.

⁹⁸ Amerika Birleşik Devletlerini unutmadık. Ancak onun ne zaman parladığını tartışmak gerekir.

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI'DA BATICILAŞMA
GİRİŞİMLERİ

1- YENİLEŞME AKIMLARI

Kimi yazarlar, Türk toplumunun Batılılaşma-Batıcılışma serüvenini, Osmanlı İmparatorluğunun ilk defa önemli ölçüde toprak kaybına uğradığı, 1699 tarihli Karlofça Antlaşmasına kadar geriye götürmektedirler.¹⁰¹ 1699 tarihli Karlofça Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı şeylerin eskisi gibi gitmediğinin ciddi habercisidir. Bu anlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu, önemli ölçüde toprak kaybetmekte, bazı Hristiyan devletlerden aldığı haracı kesilmekte ve Avrupa devletleri ile aynı statüde olduğunu kabul etmektedir.¹⁰² Ancak, 18. yüzyılın sonlarına kadar süren bazı teknik ve askeri içerikli değişikliklerin Batıcılışma girişimleriyle ne kadar bağıntılı olduğu tartışma konusudur. Osmanlı Devleti'nin Batı tekniğinden yararlanması 18. yüzyıldan çok daha öncelere gider. 1453'te İstanbul'u almak için yapılan hazırlıklar sırasında, toprakların dökmü Macar ustalardan yararlanılarak gerçekleştirilir. 18. yüzyıldaki teknik içerikli ufak-tefek değişimler, Batıcılışma adına değil, yolunda gitmeyen bazı aksaklıkları gidermek içindir.¹⁰³ 18. yüzyılın sonlarına kadar planlı ve bilinçli bir Batıcılışma girişimi yoktur.¹⁰⁴ Bu nedenle, bilinçli anlamda ilk Batıcılışma girişimlerini III. Selim döneminden itibaren ele almak gerekmektedir.

¹⁰¹ Örneğin, Niyazi Berkes, Batıcılışma bağlamında çağdaşlaşmayı, 1699 tarihli Karlofça ve 1718 tarihli Pasarofça anlaşmalarından, 1700'lerden itibaren başlatır.

¹⁰² Dönemin büyük Avrupa devletleri; İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'dur.

¹⁰³ İlber Ortaylı da, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı** adlı eserinde, "Osmanlı modernleşmesi Tanzimat devriyle sınırlanamaz, daha eskiye uzanan bir olgudur. Osmanlı modernleşmesi Avrupalılarla ani karşılaşmanın yarattığı bir şok da değildir. Çünkü Osmanlı coğrafyası, tarihi boyunca Avrupa coğrafyası ile siyasi, iktisadi yönden bir beraberlik içindedir" der.

¹⁰⁴ Yenilgiler üzerine, 1700'lü yıllarda, sadece askeri alanda, Avrupa yöntemleriyle eğitim, disiplin, maaşların düzenli ödenmesi gibi girişimlerde bulunulur ki bu tür faaliyetleri Osmanlı tarihinin her döneminde görmek mümkündür.

2- TANZİMAT DÖNEMİ

Fransa 1789'dan sonra Batı dünya egemenliğinin paylaşılması konusunda kurulu düzeni zorlayacaktır. Batı içi çatışmada, 1789 Fransız Devrimi ile İngiliz egemenlik sistemine karşı olduğunu ortaya koyan Fransa, Napoleon ile bu siyasetini daha ileri boyutlara taşır. III. Selim'in Fransa'yla işbirliği yapmak istemesi yanında, Napoleon da Osmanlı'nın yerini ve önemini bildiği için İngilizlere karşı Osmanlılarla işbirliği yapmak ve Osmanlı coğrafyasından yararlanmak istemektedir. Napoleon, Osmanlı ile işbirliği isterken, Osmanlı toprağı olan Mısır'ı işgal ederek, siyasetini Mısır üzerinden yönlendirmeye; Mısır seçeneğini Osmanlı'nın önüne geçirmeye çalışır. Ancak, olayların zorlamasıyla Mısır'ı Fransa'ya kazandıramadan çekilmek zorunda kalır.

Osmanlı'nın şansızlığı Yakın Doğu'yu öne çıkaracak Napoleon'un savaşlardan yenik çıkması ve İngilizlere karşı üstünlüğü ele geçirememesidir. Açık deniz egemenliği ve toplumlararası ilişkilerdeki üstünlük İngilizlerin elindedir. İngilizlerin bu üstünlük ve egemenliği elinde tutması için Osmanlı coğrafyasına ihtiyacı yoktur. Ancak Osmanlıya yönelik bir siyasetin oluşturulması ve Osmanlı'nın denetim altında tutulması gerekmektedir. Tanzimat'a bu açıdan bakmak ve değerlendirmekte yarar bulunmaktadır.

Devlet yeni politikasını belirlemiş, tercihini yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda süren eski-yeni siyaset yanlılarının çatışması, bir süre sonra yeni siyaset yanlılarınca denetim altına alınmıştır. III. Selim'in öldürülmesinden sonra ortaya çıkan kargaşa ortamı, II. Mahmut'un tahta çıkması ile sona ermiş ve II. Mahmut iç çatışmadan kaynaklanan inisiyatifi ele alana kadar eski siyaset yanlılarına dokunmamıştır.

II. Mahmut 1826'ya kadar içeride bir denge politikası izlemiş, 1826'dan sonra iktidarının ilk dönemine tamamen zıt bir görüntü içerisine girmiştir. 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılmış, modern bir ordu kurulmuş, devlet kurumları yenilenmiş ve 1826'da Türkiye tarihi Batıcılığa açısından radikal bir dönüşüm geçirmiştir. II. Mahmut döneminde Tanzimat'ın alt yapısı oluşturulmuş

3- YENİ KADROLAR

Zaman zaman açıktan ve oldukça şiddetli, zaman zaman da düşük düzeyde sürdürülür. Daha önce değindiğimiz gibi, yeni kadrolara ihtiyaç duyulması, Osmanlı'nın Batı'da meydana gelen yeni gelişmeler karşısında, yeni bir siyaset üretme gereğinin sonucudur. Yeni gelişmelere bağlı olarak üretilen yeni siyasetin eski kadrolarla yürütülemeyeceği görülür. Eski ve yeni siyasetin talep ettiği formasyon birbirinden farklıdır. Üstelik yeni siyaseti en az sorunla yürütmek için eski siyasete bağlı kadroların tasfiyesi zorunlu görülmektedir. Eski siyaset yanlıları da gelişmelerin aleyhlerine olduğunu ve geleceğin yararlarına sonuçlanmayacağını görmektedirler. Bu nedenle gelişmeler karşısında seyirci kalmamaya, tavır almaya çalışırlar. Yenileşme çabaları ile birlikte Türk tarihinde eski-yeni çatışması da başlar. Bu çatışma Osmanlı İmparatorluğu yeni siyaset tercihini durup dururken ya da Batı'ya özendiği için yapmamıştır. Yeni seçim, dünya siyasetindeki gelişmelerin iyi bir şekilde izlendiğinin göstergesidir. Yeni siyaset tercihi, dünyadaki köklü değişimler sonucu oluşan yeni dengeler gözetilerek gerçekleştirilmiştir.

Doğu toplum yapısında halk-devlet ayrımı her zaman var olmuştur. Osmanlı'da da varolan halk-devlet ayrımı, siyaset oluşturmada halkı dışarıda bırakmaktır. Devlet, herhangi bir sınıfın tahakkümü altında olmadığından tercihlerini de oldukça rahat yapabilmektedir. Dünyadaki dengelere göre çözümler üretmek devletin görevidir. Yeni seçimde halkın zorlaması, yönlendirmesi söz konusu değildir. Yeni seçimi devlet yaptığına göre, ihtiyaç duyduğu kadroları da kendisi yetiştirecektir. Yeni siyasal tercihi yürütecek kadroların yetiştirilmesinde halkın bir katkısı olmayacak; halk bu kadrolardan uzak duracaktır. Yeni siyaset seçimi yapan devlet, ihtiyacı olan kadroyu da temin edecektir. Osmanlı dünya ilişkilerinde Batı yanlısı yeni siyasetini sarayda başlattığı için, Batıcılışmayı da devlet kurumları ile sınırlı tutacak ve halkı işin içine karıştırmayacaktır.

Eskiden beri Osmanlı'da kapı önü çekişmesi var olduğu ve herkesin o siyasete bağlı bulunduğu bir gerçektir. Yeni siyaseti yürütmeye kimi devlet gö-

4- KARŞIT AYDINLAR

Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat dönemiyle her alanda adım adım Batılaşmaya çalışırken, yine adım adım Batı'ya bağımlı hale geliyordu. Ekonomi zayıflarken, yönetimi elinde bulunduran takımlar bir ülke adına iktidara geliyor ve iktidarı sırasında Batı'da meydana gelen yeni bir ittifak veya oluşum Osmanlı'da bir takımı iktidardan düşürüyor ve onun yerine başka bir takımı iktidara taşıyordu. Eski ve yeni siyaset tercihleri kapsamında eskiyi temsil eden tarafın gücü zayıflamıştır ama yeni siyaseti temsil eden takımlar da kendi aralarında çatışırken, eskiyi hatırlatan etiketlerle, devlet düşmanlığı, gericilik, gavurluk gibi ifadelerle, birbirlerini suçluyorlardı. Başka bir anlatımla, eski Osmanlı kapıkulu kavgası, temelde önemli bir değişiklik göstermeden sürüyordu.

Osmanlı'da yetenekli kişi sadrazam olur sözü, artık belli kişilerin korunması altında olura dönüşüyor; kadro çekişmeleri arasında yetenekleri sadece devlet katında kanıtlamak yetmiyor, Batı'daki belli güçler önünde de kanıtlanması gerekiyordu. O nedenle, görüşler kâğıt üzerine dökülerek, gazetecilik belli görüşlerin savunuculuğuna aracılık ediyordu. Önce medeniyet, ilerleme, hürriyet, meşrutiyet, anayasa, meclis gibi belli kavramların savunuculuğu yapılıyor, tartışma boyut değiştirdikçe sosyoloji akımları sokularak kullanılıyordu. Bu fikirlerin Osmanlı toplumsal yapısı ile bağlantıları dikkate alınmadan, tümüyle toplumsal yapıdan kopuk olarak, bir aydın işgüzarlığı ile Batılı düşünürlerden devşiriliyordu. Fransız ve özellikle İngiliz düşünürlerinin özgürlük, anayasaya dayalı meşrutî yönetim gibi iki temel kavramda toplanan görüşleri Osmanlı'ya aktararak uygulamaya konulabilirse, ülkenin kurtulacağına, pek çok siyasal ve toplumsal sorunun çözüleceğine inanılmaktadır. Karşıt aydınlar, kendilerini, Osmanlı'nın çöküş sürecini durdurmakla görevli reformcular olarak görmekte; bu çöküşün nedenlerini yok edecek siyasî çareler bulmak için gönderilmiş yarı kutsal kişiler olarak algılamaktadırlar. Gazeteler aracılığı ile devam eden bu mücadelede bazı

5- PARTİLEŞME - İTTİHAT VE TERAKKİ

Osmanlı kapı önü çekişmesinin Genç Osmanlılarla yeni bir şekil aldığını bir önceki bölümde ele aldık. Meşrutiyet, hürriyet, medeniyet, terakki, anayasa ve benzeri kavramlarla iktidarı ele geçirme mücadelesinin bir kısmını yurt dışında sürdüren Genç Osmanlılar, 1871’de Ali Paşa’nın ölümü üzerine ülkeye dönüp faaliyetlerine yurt içinde devam etmişlerdir.

Osmanlı kapı önü çekişmesi, yeni siyaset anlayışı çerçevesinde, 1789’dan itibaren takım anlayışı ile sürdürülürken, 1830’lardan itibaren yeni bir şekil alarak, Batılı büyük ülkelerin çıkarlarının savunulmasını da kapsar olmuştur. Kapı önü çekişmesi, 1860’larda iktidara ortak olmaktan öte, hem bağlı olunan takım ve hem de bir başka ülke adına iktidarı ele geçirme mücadelesine dönüşmüştür. Batılı fikirler sistemli bir şekilde ifade edilmeye, ülkenin kurtuluşu bu fikirlerin hayata geçirilmesine bağlanmıştır. Ülkenin kurtuluşu için mutlaka bir anayasa ilan edilmeli ve meclis açılmalıdır. Bu mücadelede Şehzade II. Abdülhamid’le anlaşarak Abdülaziz’i deviren karşıt aydınlar,¹⁸⁰ Abdülhamid’i tahata çıkartarak, 1876’da Meclisi açtırmış ve Anayasayı ilan ettirmişler, ülkenin kurtuluşu için meşruti yönetime geçilmesini sağlamışlardır. Ancak bu süreç uzun sürmemiş, Meclis kısa sürede kapatılarak, Anayasa askıya alınmıştır.

Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde hangi takım ne adına mücadele ederse etsin, temel söylemini ülkeyi ve toplumu kurtarmaya dayandırmıştır. Toplumun böyle bir isteminin olup olmamasına bakılmaksızın kurtarıcılık hep ön planda tutulmuştur. Her takım ya da grup ideolojik bakış açısına uygun bir kuruluş reçetesi yazmış ve ülkenin geleceği, bu reçetenin uygulanma düzeyine

¹⁸⁰ Prof. Dr. Baykan Sezer, Sultan Abdülaziz’in dünyanın en güçlü donanmalarından birini kurarak, bu donanmayı Batı emperyalizminin can damarı üzerine, Basra körfezine salmaya hazırladığını, bu nedenle, Sultan Aziz Han’ın Batı sever Mithat Paşa tarafından devrildiğini ve Osmanlı İmparatorluğunda Sultan Aziz Han’ın devrilmesi sonucu özgürlüğün değil, koca Osmanlı donanmasının Haliç sularında yok edilmesinin gerçekleştirildiğini belirtir.

6- RUSYA GÖÇMENLERİ

Daha önceki bölümlerde anlatıldığı gibi, Rusya, Asya'dan gelen ve Batı'yı tehdit eden akınları durdurmakla görevli bir sınır devleti iken, Doğu'dan gelen akınların zayıflaması ile yeni bir misyon yüklenerek toplumlararası ilişkilerdeki önemini sürdürmek istemiştir. Rusya'nın yeni görevi Asya'yı Batı'ya açmaktır. Bu görev çerçevesinde hızla Batılılaşma girişimlerine başlayan Rusya, I. Petro döneminde, 18. yüzyılın başlarından itibaren Orta Asya'ya yönelik işgal hareketini başlatır ve bu hareket, 19. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanır. Bu işgaller sırasında, Orta Asya'da Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma gibi çeşitli asimilasyon politikaları uygulayan Ruslar, bölgede Batı tipi eğitimin zorunlu olarak uygulandığı, Rusça'nın öğretildiği okullar açar.

Yine, daha önce anlattığımız gibi, Batılı büyük devletler kendi ve finansmanını sağladıkları başka ülkelerin bilim adamlarını, Orta Asya Türk toplumlarıyla ilgili Türkoloji çalışmaları yapmaları için yoğun şekilde bölgeye gönderirler. Orta Asya'yı Rusya'nın yayılma alanı olarak kabul eden büyük devletler, Rusya'nın bölge halkları üzerindeki politikalarını desteklerken, kendileri de bu politikalardan ve Türkoloji çalışmalarının sonuçlarından yararlanarak Hindistan'a geçmeye çalışırlar.

Rusya'nın yayılma alanı olarak gördüğü, arka bahçesi olarak kabul ettiği, Orta Asya'da açtığı okullarda yürüttüğü eğitim politikası ve Batılı ülkelerin gerçekleştirdiği Türkoloji çalışmaları, Orta Asya Türklerinin belirli bir bilince ulaşmasına ve Türkçülük akımının doğmasına da hizmet eder. Asimilasyon politikaları çerçevesinde, Türklere Rus okullarında eğitim görme olanağının verilmesi, bu okullarda eğitim gören Türklerin olup bitenlerin farkına varmalarına önemli ölçüde yardımcı olur. Yüksek eğitim gören ve olup bitenlerin farkına varan Türkler, Batı'dan gelen milliyetçilik düşüncesi, Rusya'daki Panslavizm'e tepki ve bazı Batılı ülkelerin politikaları doğrultusundaki teşvikleri ile Türkçülüğe yönelirler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ
GELİŞMELER

1- BERLİN - BAĞDAT DEMİRYOLU PROJESİ

Rusya'ya karşı Türkçülük akımından yararlanıp Orta Asya Türklerini kendi yanına çekerek ve Berlin-Buhara yolunu kullanarak Rusya üzerinden Doğu'ya ulaşmaya çalışan Almanya'nın Napoleon'dan devşirdiği ikinci Doğu siyaseti, Berlin-Bağdat demiryolu ile Osmanlı üzerinden Basra Körfezine inmektedir.

1870'lerin sonlarında Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik çeşitli tehditleri ve İngiltere'nin Kıbrıs ile Mısır'a el koyması, Osmanlı'yı farklı ittifaklara yöneltir. Osmanlı'nın tarihi dostluğu açısından ittifak yapabileceği belki de tek Batılı ülke Fransa'dır. Ancak güçsüz bir Fransa ile dayanışmaya gitmek ne işe yarayabilir? Bu durumda geriye işbirliği yapabileceği tek ülke, Almanya kalır. Almanya'nın da yatırımlar yapabileceği, Basra Körfezine inmek ve oradan Hindistan'a geçmek için yararlanabileceği bir ülkeye, Osmanlıya ihtiyacı vardır. Dünyanın dört bir yanı paylaşılmış ve Almanya sömürge edinmekte geç kalmıştır. Kendisi de Doğu'nun zenginliklerinden pay almak istemektedir. Bu isteğini en kısa zamanda gerçekleştirmek için Osmanlı'dan başka bir yol da bulunmamaktadır. Berlin-Bağdat demiryolu projesi bu açıdan Almanların önüne önemli fırsatlar çıkarmaktadır. Bu proje Almanlara maden aramacılığından, petrol yataklarını işlemeye, sulama tesislerinin yapımından, ticari ayrıcalıklara kadar geniş bir alana yayılan bir çıkarlar paketi sağlanmaktadır.²¹⁰

İngiltere'nin Kıbrıs ve Mısır'a yerleşmesi, II. Abdülhamid'in İngiltere aleyhindeki kuşkularını artırmıştır. Büyük devletler arasında en fazla çekinilmesi gereken ülke İngiltere'dir. Padişah'a göre Abdülaziz'i halledenlerin ve Ali Suavi olayının arkasında İngilizler bulunmaktadır. İngiltere, Yakın Doğu'yu ele geçirerek bütün İslam alemini kendi çıkarları yönünde biçimlendirmek iste-

²¹⁰ Mim Kemal Öke, "Şark Meselesi" ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1909)", **Osmanlı Araştırmaları III**, İstanbul, 1982, s. 251.

2- RUS - JAPON SAVAŞI

O smanlı İmparatorluğu'nda daha önceki başlıklarda anlattığımız gelişmeler yaşanırken, Batı'da da bazı şeyler yeniden biçimleniyordu. Batılı ülkeler kendi içlerinde yeni ittifaklar arıyor, uzun süredir Batı içi çatışmasının iki tarafı, İngiltere ve Fransa, 1904'te uzlaşıyordu. Rusya, daha önce, 1894'te Fransa, 1887'de Almanya ile anlaşmıştı. Ancak, Batılı ülkelerin sömürge alanlarını paylaşma ve birbirleri aleyhine bazı bölgeleri ele geçirmek için yürüttükleri çatışmalar devam ediyordu. Bu çatışmalar arasındaki en önemli çekişme, Uzak Doğu'da Rusya ile İngiltere arasında sürüyordu. Diğer bir deyişle, Rusya'nın Almanya ve Fransa ile işbirliği yaparak Asya'da ilerleyişi, Mançurya'yı ele geçirmeye ve Hindistan'a inmeye çalışması İngiltere'yi tedirgin ediyordu. Rusya, Uzak Doğu ve Çin pazarında etkili olmak amacıyla, 1890'da Sibirya'yı baştan sona katedecek olan Trans-Sibirya demiryolunun yapımına karar vermiş ve bu demiryolunun yapımına başlanması ile yılda 100 bin kişi Sibirya'ya göç etmeye başlamıştı.²¹⁶ Bu yeni politikalar karşısında, İngiltere Afganistan'ın denetimini ele geçirip Rusya'yı Hindistan kapılarında durdurmak ve Uzak Doğu'da Japonya ile dizginlemek gibi iki önemli taktik geliştirir.²¹⁷

İngiltere, kendi izni olmadan, Fransa ve Almanya'nın desteği ile Uzak Doğu'da hiç bir şey yapamayacağını Rusya'ya göstermekte kararlı idi. İngiltere, Uzak Doğu'daki çıkarlarını korumak ve Rusya'nın ilerlemesini durdurmak için Japonları kullanmaya karar verir. Yunanistan'ın Avrupa'daki İngiliz çıkarları adına oynadığı rolü, Asya'da Japonlar oynayacaktır. Japonlar, Anglo-Sakson sermayesi ile Anglo-Sakson siyasetinin bekçiliğini yapıyor ve hızla geliyordu. Bölgede Rus yayılcılığı karşısında İngiliz ve Japon çıkarları birleşiyordu.

²¹⁶ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 761-762.

²¹⁷ Baykan Sezer, Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları, s. 187.

3- REVAL GÖRÜŞMELERİ

1 9. Yüzyılın sonunda Rus-Alman ve Rus-Fransız ilişkileri iyi bir konumdadır. Fransa ile Almanya Orta Asya ve Uzak Doğu politikalarını genellikle Rusya üzerinden yürütmektedirler. Bu yakın ilişkiler çerçevesinde, Fransa ile Rusya 1894'te bir ittifak anlaşması imzalarlar.

İngiltere ile Rusya arasında ise Balkanlar, Yakın Doğu, Uzak Doğu ve Orta Asya'da çatışma söz konusudur. Başka deyişle, Rusların özellikle İran, Afganistan ve Tibet'le ilgilenmesi, Hindistan açısından İngiltere'yi korkutmaktadır.²²³ İngiltere, bu korkusu nedeniyle, Rusya'nın karşısına Japonya'yı çıkarır. Japonya, Rusya'yı denizde ve karada ağır bir yenilgiye uğratır. Ağır Japon yenilgisi ve 1905 Devrimi ile Hindistan, Uzak Doğu ve diğer bölgelerde İngiltere'ye rağmen bir şey yapılamayacağını çok çarpıcı bir biçimde anlamış olan Rusya, hızlı bir dış politika manevrası ile İngiltere'ye yaklaşır. İngiltere de Rusya ile anlaşmak ve Rusya'nın aldığı dersten alabildiğince yararlanmak ve çıkar bölgelerine sarkmasını önlemek istemektedir. 1894 Fransız-Rus ve 1904 İngiliz-Fransız ittifakından sonra, 1907 İngiliz-Rus ittifak anlaşması imzalanır. Bu anlaşmalarla İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan Üçlü İtilaf ya da Üçlü Anlaşma'yı tamamlıyor ve Avrupa'daki Alman üstünlüğüne karşı önlem alıyordu.

Reval görüşmelerinden önce, 31 Ağustos 1907'de imzalanan İngiliz-Rus Anlaşması ile İran, Rusya ile İngiltere arasında nüfuz bölgelerine ayrılıyor; Tibet, Rusya ile Hindistan arasında bir bariyer olarak kalıyor ve Rusya Afganistan'la olan ilişkilerini İngiltere aracılığı ile yürüteceğini bildiriyordu. 31 Ağustos 1907 tarihli bu ittifak anlaşması, Hindistan'daki İngiliz çıkarlarının Rusya'ya karşı güvenliğini sağlıyor, her şey İngiltere'nin istediği şekilde sonuçlanıyordu.²²⁴ Böylece, 1907 tarihli İngiliz-Rus anlaşması ile Orta Asya'da Rusya ile İngilte-

²²³ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 443-444.

²²⁴ Armaoğlu, a.g.e., s. 447-448.

4- BALKAN SAVAŞLARI

Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarları açısından anlayamayan büyük devletlerin önemli çatışma alanlarından biri de Balkanlardır. Batılı devletlerin daha önce birbirleriyle yürüttükleri çatışmalar, Osmanlılara biraz daha rahat bir manevra alanı bırakırken, son gelişmeler, Osmanlı toprakları üzerinde farklı çıkarları olan Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Üçlü İtilaf şeklinde bir araya gelmeleri ve Osmanlı topraklarını parçalamaya karar vermeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu oldukça güç durumda bırakır.

1774'te Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu halklarını koruyamaz duruma düştüğünü ve bu nedenle siyaseten cephe değiştirdiğini daha önce anlattık. Aynı şekilde, Osmanlı İmparatorluğu Küçük Kaynarca Antlaşmasından yaklaşık 100 yıl sonra, 1878'de yine Rusya ile imzaladığı Berlin Antlaşması ile çok büyük toprak ve itibar kayıplarına uğrar.²³⁶ Berlin Antlaşması ile Osmanlı'nın bütünlüğünün korunması ilkesi ortadan kaldırılıyor, Rusya Balkan halkları üzerinde çeşitli haklar elde ediyor, Balkanlar ve Kafkaslarda önemli topraklar kazanıyordu. Yine Berlin Antlaşması ile Balkan devletlerinin bağımsızlığına giden yol açılıyor, ileride Osmanlı'nın başına yeni problemler açacak olan Ermeni sorununun temelleri atılıyordu.²³⁷ Rusya'nın Osmanlı-Rus Savaşı sonrasındaki önemli kazanımları dı-

²³⁶ Ayastefanos Antlaşması ile Rusya Osmanlı karşısında önemli kazanımlar elde edince İngiltere, Berlin Antlaşması'ndan önce Rusya'nın ilerlemesi karşısında Kıbrıs Adasına yerleşir ve Berlin Antlaşması'ndan yaklaşık dört yıl sonra da Mısır'ı işgal eder.

²³⁷ Berlin Antlaşması'nın altmışbirinci maddesine göre, "Bab-ı Ali ahalisi Ermeni bulunan eyaletlerde ihtiyacı mahalliyenin icab itdiği islahatı bilatehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürdlerle karşı huzur ve emniyetlerini temin itmeği teahhüd ider ve arasına bu babda ittihaz düvel-i müşarünileyhim tedabir-i mezkurenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir" ((bu madde, Nihat Erim'in **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri** Cilt: I (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları), Ankara, 1953, s. 423'ten aktarılmıştır.)).

5- I. DÜNYA SAVAŞI

I Dünya Savaşı, 1789'da Batı'da ortaya çıkan ve devam eden tarihlerde zaman zaman çeşitli iç ve dış çatışmalara yansıyan Batı içi çekişmelerin son aşamada silahla halledilmek istenmesinin bir sonucudur. Gerçekte bir Avrupa savaşı olan I. Paylaşım Savaşı'nın Dünya Savaşı adını almasının temel nedeni, en son aşamada, Avrupa ülkelerinin dünyayı bölüşmek amacıyla silaha sarılmalarıdır.

I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması, Fransız Devrimi sonrasında Avrupa'nın geçirmiş olduğu çeşitli değişimlerle yakından bağlantılıdır. Birbiriyle ilişkili bu bağlantıları şöyle özetlemek mümkündür: Devrim sonrasında, Napoleon'la birlikte Fransa, dünyada yeni bir denge oluşturmaya, Avrupa'da yeni bir düzen kurmaya çalışır. Fransa, gerek dünyada gerekse Avrupa'da İngiltere'nin karşısında yeni bir güç, yeni bir lider olarak belirir. Bu arada, dünyayı paylaşma yarışında olan Batılı ülkelerin toplumsal dengeleri, Fransız Devrimi ve onun yansımaları sonucu, Avrupa'nın statükocu yapısı, her türlü karşı önleme rağmen toplumsal ve siyasal olarak sarsılır. Tarihe yön verebileceğini keşfeden sınıfsal içerikli halk ayaklanmaları, Batı'daki iç dengeleri alt-üst eder. Batı'da kitleler, Fransız Devrimi ile egemenliğin halka ait olduğunu ve halkın çıkarlarına hizmet etmeyen siyasal düzenleri değiştirmenin kendi elinde olduğuna, topluma ve dolayısıyla tarihe yön verileceği görüşüne ulaşır. Yine 1789 Devrimi'nin sonuçlarıyla ortaya çıkan ulusalcı ve milliyetçi anlayışlar, Avrupa'da monarşik yönetimlerin daha önce kurduğu statükocu düzeni sarsar ve Batı'da bağımsızlık hareketlerinin başlamasına yol açar. Toplumsal olaylarla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren endüstrinin gelişmesi, üretimin hızla artması ve hammadde kaynaklarına ihtiyaç duyulması, Batılıların daha önce ele geçiremedikleri zengin ve stratejik öneme sahip geleneksel Doğu'yu da paylaşmaya yöneltir. Batılı devletler geleneksel Doğu'yu ele geçirmek için kendi aralarında çatışırken, her türlü yolu deneyerek bu topraklarda yaşayan Hristiyan azınlıklardan da yararlanmaya çalışırlar. Gerekli zaman din, gerektiği zaman

6- OSMANLILIK, İSLAMCILIK, TÜRKÇÜLÜK VE BATICILIK

Biri Tanzimat'ta olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde üç yeni siyasi akım ortaya çıkmıştır. Bu akımlardan ilk ortaya çıkan Osmanlılık olup onu 19. yüzyılın sonlarına doğru İslamcılık ve onu da Türkçülük izlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış olması, diğer iki akımın tasfiyesine yol açarken, Türkçülük devlet politikalarını belirleyen bir siyaset olarak benimsenmiştir.

1904 yılında Yusuf Akçura'nın yayınladığı Üç Tarz-ı Siyaset adlı makale ile yeni bir tartışma başlatılır. Bu tartışmanın merkezinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalması için Osmanlılık, İslamcılık ve Milliyetçilik gibi siyasetlerinden hangisinin daha yararlı olacağı konusu yer alır. Akçura, makalesinde, Osmanlılığın çözüm olamayacağını belirterek İslamcılık ve Türkçülük üzerinde yoğunlaşır. Akçura, İslamcılık ve Türkçülük siyasetlerinin Osmanlı Devleti için önemli olduğunu belirtir. Ancak ilk defa Türkçülüğün bir ideolojik açılım olarak gündeme getirilmesi, dünya dengeleri açısından daha kolay uygulanabilir olmasına dikkat çekilmesi, Akçura'nın eğilimini ortaya koyar. 1904 yılında Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesinin yayınlanmasından Cumhuriyet'in kesin siyasal tercihinin yaparak sorunu fiili olarak çözdüğü tarihe kadar gündemdeki tartışmalar, bu üç siyasetten hangisinin Devleti yıkılmaktan kurtarabilecek siyasal açılımları sağlayabileceği, ülkenin geleceği için daha fazla yararlı olabileceği noktasında yoğunlaşır.

1904 yılında Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarının birlikte ele alınmasına karşın, tartışma, özellikle 1908'den sonra hızlanmış, Balkan Savaşları ve ardından I. Dünya Savaşı sonrasında belirli sonuçlara ulaşmıştır. Ancak bu tartışmaların şiddetini, içeriğini, boyutunu Osmanlı Devleti'ni giderek yıkıma götüren savaşlarla, Batılı ülkelerin bu ideolojilerle olan ilişkileri belirlemiştir.

Bu üç siyasal ekolden biri olan ve bir Tanzimat ideolojisi olarak ortaya çıkarılan Osmanlılığın amacı, Osmanlı'nın yüzlerce yıl sürdürdüğü Osmanlı-

SONUÇ YERİNE

II Meşrutiyet döneminden başlayarak, Türk sosyolojisinin genel özelliklerini, ele aldığı konuları ve bu konuların öne çıkmasının temelinde yatan koşulları belirlemeyi hedefleyen daha uzun süreçli bir araştırmanın girişi sayılabilecek bu çalışma ile, Türk sosyolojinin hangi ortamda oluştuğunu ve ne gibi bir tarihsel miras üzerine inşaa edildiğini, en azından bazı noktalarıyla, ortaya koymak istedik. Türk sosyoloji tarihini yazmak için girişilen bir çaba öncesinde, Türk sosyoloji tarihini önceleyen bir döneme girmemizin bir başka nedeni, toplumsal sorunlarımızı, Türk sosyolojinin bugün incelediği konuları daha sağlıklı bir şekilde yorumlayabilmek için tarihimizin de doğru ve derinlemesine incelenmesi gerektiği anlayışımızdır.²⁷⁵ Böyle bir tutum, bugünkü Türk sosyolojisinin hangi toplumsal ve özellikle siyasal koşulların, uluslararası ilişkilerin ürünü olduğunu, hangi tarihsel süreçten geçtiğini, ne tür bir birikimi bulduğunu ve bugünkü eğilimlerinin nasıl ortaya çıktığını daha tutarlı bir biçimde tespit etmemize yardımcı olacaktır.

18. yüzyılın sonlarından itibaren Batı’da ve Osmanlı’da çok önemli siyasi gelişmeler ortaya çıkar. Bu gelişmeler hem Batılı devletlerin ve halkların geleceğini hem de Osmanlı İmparatorluğu’nun konumunu kökten etkiler. Bu durum, 19. yüzyılda daha da belirginleşerek devam eder ve 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Batı, Dünya egemenliğini tartışmasız ele geçirip “vahşi kapitalizm” süreci ile tüm dünya coğrafyasını her şeyi ile sömürgeleştirirken, Osmanlı İmparatorluğu’nu da ekonomik ve siyasal açılarından dağıtmaya başlar. Dolayısıyla Batı’daki gelişmeler, gerek Batılı toplumlar gerekse Osmanlı toplumunda çok önemli saydığımız fakat, sonuçları birbirine tamamen karşıt olan değişimleri ortaya çıkarır.

²⁷⁵ Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, s. 2.

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılın sonlarına kadar Batı'daki gelişmeleri engelleyememesine karşın, en azından, geleneksel Doğu'yu Batı karşısında başarıyla savunur. Oysa, 1774'te Osmanlı'nın bu savunma görevini, kesin olarak, yerine getiremediği görülür. Diğer yandan, Amerika'nın İngiltere karşısındaki başarılı bağımsızlık mücadelesi ve Fransız Devrimi, İngiltere'nin açık denizlere dayalı üstünlüğünü tartışılır hale getirir. Fransa, devrimden sonra dünya-daki İngiliz üstünlüğüne Napoleon'la kafa tutmaya ve ilk defa karşı çıkmaya başlar. Napoleon, İngiltere'nin açık denizlere dayalı üstünlüğü karşısında, Batı egemenliğini Fransa'nın liderliğinde, geleneksel Doğu'yu da kapsayacak bir dünya liderliğine dönüştürmek isteyecektir. Batı'da bu gelişmeler olurken, Osmanlı İmparatorluğu da toplumlararası ilişkilerdeki yerinden memnun değildir. Dünya tarihindeki rolünü değiştirmek istemektedir. Bu amaçla, belirli değişikliklere, arayışlara yönelecektir.

Batı'daki ilk gelişmeleri sezenlerin başında III. Selim gelmektedir. III. Selim, Batı'daki gelişmelerden yararlanmak için, daha şehzadeligi sırasında Fransa kralı ile mektuplaşarak yeni bir siyasetin kapılarını aralamak istemektedir. Ancak Fransa kralı bu gelişmelerin farkında değildir ve kısa bir süre sonra da büyük bir devrimle yıkılır. III. Selim işbirliği girişimlerini Fransa'nın yeni rejimi ile de sürdürür. Osmanlı, toplumlararası ilişkilerde etkinliğini artırmanın yollarını aramaktadır. Fransa'nın da İngiliz üstünlüğü karşısında giriştiği mücadelede Osmanlı'ya ve Osmanlı coğrafyasına ihtiyacı vardır.

Bu gelişmeler bağlamında, 19. yüzyılda, Batı'nın Yakın Doğu'ya, Osmanlı'ya ilgisi ve yaklaşımı değişir. İngiliz önderliğine karşı geleneksel Doğu ticaret yollarını canlandırma girişimleri, Osmanlı'nın dünya ilişkileri içinde yeniden ağırlık kazanmasına izin verecektir. Öte yandan 19. yüzyıl öncesi ilişkilerin sürmesini isteyen güçler, Osmanlı'nın bu yeni arayışta etkin bir rol oynamaması için denetim altında tutulmasına çalışırlar. Osmanlı tarihindeki yerini değiştirmek, Batı'ya yaklaşmak isterken, Batı'dan farklı tepkilerle karşılaşır. Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı karşısındaki bu farklı tutumları, Doğu sorununa 19. yüzyılda yeni bir görüntü kazandıracaktır. Bu bağlamda, ister Fransa ister İngiltere olsun, Osmanlı'nın Batı seçiminde inisiyatif hep Batılılarda olacaktır.

Bu bağlamda, Türk sosyolojisinin Osmanlı tarihinden devraldığı en önemli miras, Osmanlı'nın Batıcılışma yönünde yaptığı siyasal seçimidir. Osmanlı'nın Batıcılışma yönünde yaptığı bu seçim, Osmanlı'nın cephe değiştirmesi ve Batı ile anlaşması anlamına gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu kendi içerisinde çözüm yollarını yitirdiğini anladığında bakışlarını dışarıya, Batıya çevirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bakışlarını dışarıya, Batıya çevirmesi ve Batıcılışmaya çalışmasının temel nedeni, sorunlarını çözmek için başka bir yol bulamaması ve Batıcılışmayı çözüm olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı seçimi bilinçli bir Devlet siyase-